

3.6. SZÓKÉSZLETTÖRTÉNET

GERSTNER KÁROLY

3.6.1. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

A szó a fogalmaknak nyelvi eszközökkel való megjelenítése, nyelvi jelekkel történő kódolása. Mint ilyen környezetünk mentális birtokba vételének, a világ megismerésének az eszköze. Csak az rögzül a társadalmi tudatban, ami a nyelvben rögzítődik. Nyelvi kommunikáció és megismerés, tehát lényegében tanulás és tanítás sem lehetséges szavak nélkül.

A szókészlet a nyelv leginkább nyitott, legváltozékonyabb részrendszere, amely finom érzékenységgel reagál a nyelv- vagy beszélőközösségben bekövetkező változásokra. Szavak születése, elterjedése (neologizálódás), illetőleg visszaszorulása, kiavulása (archaizálódás) minden élő nyelvnek folyamatos és állandó jellemzője. Új elemekként jelentek meg a magyarban például a következő szavak: *vásár, kard, betű, ökör, gyárt* az ősmagyarban; – *komondor, király, polgár, mise, rizs, tárgy* az ómagyarban; – *hamburger, fájl, menedzser, szolárium, diszko* az elmúlt néhány évtizedben. A köznapi nyelvhasználatból mára kikopott szavak például: *heon* 'csupán' (HB.), *bocsár* 'faedényeket készítő mesterember', *londis* 'szövetfajta', *óbestes* 'ezredes mint katonai rang', *lóvasút* 'sínen közlekedő lövontatású jármű' és hasonlók.

A társadalmi változások mindig fogalmi változásokkal járnak, s a nyelvekben elsősorban s leghamarabb a szókészlet módosulásában csapódnak le. A szókészleti (tudniillik lexikai, hangalaki és jelentéstani) változások egy része – a korábbiakhoz képest – valami újnak (neologizmusok) a jelentkezését, másik része pedig a meglévőnek a visszaszorulását, kivesését (archaizmusok) jelenti. A szóban forgó változásokat kutatva vizsgálhatjuk őket szerkezetani értelemben, de időbeli, területi és társadalmi tagolódásuk szerinti állapotukban is.

A szavak fogalomjelölő szerepkörükből következően művelődéstörténeti kövületekként, lenyomatokként vallanak anyanyelvközösségük múltjáról, életéről, műveltségéről. A szavak (és a nevek) történetének, eredetének a vizsgálata (etimológia) ezért nem nyelvtudományi szempontból (pl. a történettudomány, a néprajz, az irodalomtörténet számára) is fontos, sőt általános érdeklődésre is igényt tartó kutatási terület. A vadászó-gyűjtögető életmódhoz képest magasabb műveltséget jelentő és más ismereteket kívánó nomád állattartás ótörök eredetű szavai mintegy ezeröttszáz-kétezer évvel ezelőtt jelentek meg az ősmagyar nyelvben: *disznó, gypajjú, ól, ökör, tyúk* stb. A kereszténység felvétele szláv (*bérmál, kereszt,*

pap, zarándok stb.) és latin eredetű (*evangélium, templom, mise, prédikál* stb.) szavakat hozott. Az írásbeliség ómagyar kori elterjedése számos latin eredetű szóval bővítette a műveltség szókészletét: *penna* 'író toll', *tinta, iskola, vers* stb.

A szavak laza összefüggés-hálózatot alkotnak (szemben pl. a beszédhangokkal vagy a mondattani jelenségekkel). A szókészlet két legfontosabb rendezőelve az etimológiai összetartozás, az azonos töből való származás, valamint a jelentésbeli összefüggés (gondoljunk pl. a szinonimákra). Vannak azonban olyan összefüggések is, amelyeket általában csak tudományos módszerekkel lehet feltárni. A *vásár* és a *bazár*, a *sejt* és a *selejt*, a *moly* és a *malom* stb. kétségtelen egymáshoz tartozása csak az **etimológia** – magyar szóval **szófejtés** – tudományának módszereivel deríthető ki. Az etimológiához szorosan kapcsolódik a **szótörténet**. Ezen az egyes magyar szavak írásban rögzített alakjait és jelentésbeli változatait értjük.

A szókészletet alapvetően három különböző csoportba sorolhatjuk: 1) alapnyelvi eredetű szavak; 2) idegen eredetű (más nyelvekből) átvett szavak; 3) belső keletkezésű szavak. Ezekén kívül van számos ismeretlen eredetű szó is, melyek etimológiáját eddigi ismereteink alapján még nem sikerült feltárni.

3.6.2. AZ ALAPNYELVI EREDETŰ SZÓKÉSZLET

A magyar nyelv legrégebb szavai az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelv valamelyikében gyökereznek. A legtöbb ide tartozó elem alapvető tárgyfogalmakat, cselekvéseket és tulajdonságokat jelöl, ezért közülük sok ma is gyakran fordul elő a nyelvhasználat során. Szófajukat tekintve a legtöbb főnév, de számos igét és melléknevet, valamint több számnevet és névmást is ebbe az eredetbeli rétegbe sorolhatunk. Lássunk néhány példát!

Főnevek: (természeti nevek) *fa, feny(ő), fű, hagyma, köles, szár, tő; csill(ag), ég, jég, hab, hó* 'csapadék', *köd, ősz, tav(asz), tél, vas, víz; daru, eb, egér, hal, ló, lúd, méh, nyúl, sünn, varjú* – (testrésznevek) *fej, fog, fül, kéz, nyelv, szem, szív, ujj* – (család és rokonság) *any(a), ap(a), árva, fiú, meny, nő, öcs, vő* – (eszközök, felszerelések) *ágy, fal, faz(ék), hál(ó), ház, id(eg)* 'ij húrja', *kés, nyíl, öv* – (lótartás) *fék, nyereg, ostor*.

Igék: *ad, él, e(szik), fon, i(szik), lép, les, le(sz), lő, men-* (a *megy* töváltozata), *nyel, tud, szúr, szül, vés, vág*.

Melléknevek: *agg, hossz(ú), jó, lágy, lap(os), mély, nagy, sok, új, vén*.

Számnevek: *három, hat, hét, húsz, két, kettő, négy, öt, száz*.

Névmástövek: (ezekből később a magyarban névmások és határozószók jöttek létre) *én, ez, hol, itt, távol, te, úgy*.

Az itt felsorolt szavak a magyar szókészlet általában legfontosabb, központi részébe tartoznak, hiszen a mindennapi beszédben igen gyakran fordulnak elő. A magyar nyelvből mintegy 700 alapnyelvi eredetű szótövet tudunk kimutatni. Ez a szám alacsonynak tűnhet, de ha figyelembe vesszük, hogy számos ősi szó kihalt, illetve ezekből a kimutatható tövekből számos képzett és összetett szó jött létre, láthatjuk, hogy ez az eredetbeli réteg meghatározó szerepet játszik a mai magyar nyelv szókészletében is. Az ugor korból származó *fog* igének például a következő „leszármazottai” vannak: *fogad, fogalom, fogamzik, fogan, fogás, fogat, fogda, fogdos, fogékony, foglal, fogó, fogoly* ’rab’ és ezek további származékai (pl. *fogadalom, fogalmaz, foglaló, fogócska*), illetve az alapige igekötős összetételei (*átfog, befog, felfog, megfog, kifog, ráfog*). Az alapnyelvi eredetű szavak nemcsak a magyar művelődéstörténet szempontjából értékesek, hanem a nyelvhasználatban is jelentős szerepük van.

3.6.3. AZ IDEGEN EREDETŰ SZÓKÉSZLET

A mintegy 3000 év óta létező magyar nyelvet beszélő nép a Dél-Urál környékén számos néppel és nyelvvel érintkezett, miként a Kr. u. 5. századtól a honfoglalásig tartó sztyeppeli vándorlás idején, majd a végleges letelepedés után is. Megváltoztak a földrajzi és a természeti körülmények, lényeges életmódbeli és műveltségi változások is bekövetkeztek. Mindezek természetesen a szókészletben is mély nyomokat hagytak. Az idegen nyelvi hatás az egyes korszakokat és nyelveket tekintve eltérő intenzitású és mélységű volt, de a magyar nyelv minden korszakára jellemző.

Az idegen eredetű szavakat két nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe tartoznak azok az elemek, amelyeknél több-kevesebb biztonsággal meg tudjuk állapítani a közvetlen átvétel nyelvet. Szűkebb értelemben ezeket a szavakat nevezük **jövevényszóknak**. A másik csoportba azokat a szélesebb földrajzi elterjedtségű szavakat soroljuk, amelyek közvetítésében több nyelv is szerepet játszik: ezeket összefoglalóan **nemzetközi műveltségyszóknak** nevezzük.

A magyar nyelvbe öt nagyobb család nyelveiből kerültek át szavak: iráni, török, szláv, germán és román (latin és újlatin) nyelvekből vett át jövevényszókat a magyar.

Az iráni jövevényszavak

A mai köznyelvben számuk húsz körül van, s javarészt még ma is alapvető tárgyat, fogalmat jelöl. A közvetlenebb nyelvi eredetet nem mindegyik szó esetében lehet pontosan megállapítani. A korábbi csoportban ős- és óiráni, valamint perzsa eredetű szavakat találunk. Ez utóbbiak a 7. században a Fekete-tenger környékén a kereskedelem révén kerültek át a magyarba. Ilyenek például: *ezer, kard, nemez,*

tej, tíz, vám, vár főnév, *vásár* (utóbbi három perzsa eredetű). Feltehetőleg iráni eredetűek: *gazdag, hús, ing, vászon, réz*.

A második csoportba az alánból a 8. század folyamán a Kaukázus északi előterében átvett szavak tartoznak. Mai tudásunk alapján csupán *asszony* és *hid* szavunk biztosan alán eredetű, az *egész, leg(ény), tölgy, üveg, verem, vért* idetartozása kérdéses.

A török jövevényszavakról általában

Az évszázadok során a magyarságot három különböző időszakban érte török nyelvi hatás. Az első és egyben legfontosabb szakasz az 5. századtól a 9. század végéig (a honfoglalásig) tartott. A füves pusztán vándorló, nomád életmódot folytató magyar törzsek erős ótörök nyelvi-kulturális hatás alá kerültek.

A következő időszak az Árpád-korra tehető. Ekkor a magyar állam területén letelepített besenyő, kun és más török nyelvű népektől kerültek át szórványosan jövevényszavak a magyarba. A harmadik szakasz a 16–17. században jelentkező oszmán-török nyelvi hatás, melynek nyomai szintén megmaradtak a magyar szókészletben.

A honfoglalás előtti időszak esetében a pontos átadó nyelvet nem lehet megállapítani, hangtani alapon csupán két nagy csoportot tudunk elkülöníteni. Az egyik az ún. **csuvasos török**: ebből a típusból származik például *bölcső, iker, szőlő, tenger, tyúk* és még számos más szavunk. A másik a **köztörök** csoport (ilyen pl. az oszmán-török is): innen származik egyebek mellett *boszorkány, köldök, szakáll, teve* szavunk.

Az ótörök jövevényszavak

A honfoglalás előtti török jövevényszavakat sokféle fogalmi csoportba sorolhatjuk. Ez is jól utal arra a mély gazdasági, társadalmi és szellemi hatásra, amely a magyar népet és nyelvét ebben az időszakban érte.

A magyarsággal érintkező lovas nomád török népek nagyállattartó, legeltető életmódjuk mellett földművelést is folytattak. Ezt a műveltséget tükrözik a magyarba átkerült ótörök jövevényszavak is. Állattartás: *bika, disznó, ól, túró* stb. Földművelés: *alma, búza, bor, eke, gyümölcs, kender, őröl, sarló, szérű* stb. Lakóhely: *bölcső, kapu, sátor, szék, tükör* stb. Mesterségek: *ács, gyárt, gyűszű, szatócs, szűcs* stb. Öltözködés: *bársony, csat, gyöngy, ködmön, saru* stb. Társadalom, szellemi élet: *bér, betű, gyász, gyón, idő, ige, ír, ok, szám, tanú* stb. Természeti jelenségek, állatok, növények stb.: *árok, béka, keselyű, kóró, oroszlán, sár, sólyom, tenger, torma, ürge* stb. Testrészek: *boka, gyomor, kar, köldök, szakáll, térd* stb. Tulajdonságok: *apró, bátor, kicsi, kis, kék, sárga, tar* stb. Ugyancsak az ótörökből származik *ér* igénk ('megérint; megérkezik; megél; stb.'), melyből az *ért, érez, érdekel* és ezek nagy szócsaládja is származik. – A magyar nyelv ótörök

jövevényszavainak száma nagyjából 300 (Róna-Tas szerint 500 körüli), és nagyobbik részük a mai köznyelvi szókészletben is lényeges helyet foglal el: ez is ennek a jövevényszórétegnek a fontosságát mutatja.

Az Árpád-kori török jövevényszavak

A magyar államalapítás körüli időkben nagyobb csoportokban költöztek az országba **besenyők**. A 13. sz. közepén IV. Béla az ország középső részét jelölte ki a nagy tömegben érkező **kunok** szálláshelyéül. Mindkét népcsoport néhány évszázad alatt elmagyarosodott. – Több-kevesebb bizonyossággal ebből a két nyelvből származnak következő szavaink: *balta, csősz, dara, kalauz, koboz* 'pengetős hangszer', *komondor, kuvasz, szűnyog*.

Az oszmán-török jövevényszavak

A 16–17. századi török uralom idején újra voltak érintkezések a magyar és a török nyelv között. Az oszmán-törökből származnak olyan szavak, amelyek korabeli katonai és közigazgatási intézményekkel kapcsolatosak: *defterdár* 'adóljástromok vezetője', *kádi* 'bíró', *pasa* 'tartomány vezetője' stb. Ezek ma már csupán történeti tárgyú tudományos vagy irodalmi művekben fordulnak elő.

A mai magyar köznyelvben nagyjából 30 oszmán-török jövevényszó maradt meg. Öltözködés: *dolmány, papucs, zseb* stb. Étkezés: *bogrács, kávé, pite* stb. Használati tárgyak: *dívány, kazán, kefe* stb. Horvát és szerb közvetítésű török szavak: *deli, hombár, janicsár, szpáhi, tarhonya* stb. A hódoltság idején ennél bizonyára több volt használatban, de a legtöbb a fogalommal együtt kiveszett a magyarból.

A szláv jövevényszavak

A magyarság a Fekete-tengertől északra már a honfoglalás előtti évtizedekben is érintkezett keleti szlávokkal, de a magyar–szláv népi és nyelvi kapcsolatok a honfoglalást követően erősödtek meg. Ezt híven tükrözik a szláv nyelvekből átvett jövevényszavak is, amelyek a gazdaságra, az életmódra és a szellemi életre egyaránt kiterjednek. – A szláv nyelvi hatás a honfoglalás utáni két évszázadban volt a legerősebb, és bár később gyengült, az elmúlt évtizedekig folyamatos maradt. A mai magyar köznyelvben nagyjából 500 körülire tehető a szláv eredetű szavak száma. A nyelvjárási és a már kihalt szavakat is beleszámítva, ez a szám a több ezret is elérheti. Ez is azt bizonyítja, hogy a szláv eredetű jövevényszavak igen fontos helyet foglalnak el a magyar szókészletben.

A magyarban vannak olyan szláv eredetű szavak és szópárok (tőszavak), amelyekre az jellemző, hogy a magánhangzót követi vagy nem követi az *n/m* (például: *donga* : *duga*, *menszáros* : *mészáros*, *galamb*, *péntek*). Magyarázatuk az, hogy

a szláv eredetiben voltak orrhangú magánhangzók (a magyarban ilyenek önálló fonémaként nem voltak soha), s a magyarba ezek (magánhangzó + *n/m*) hangkapcsolat formájában kerültek át. A különbséget azzal szokás magyarázni, hogy a nazálisos szavak akkor kerültek a magyarba, amikor a magyarral érintkező szláv nyelvjárásokban megvoltak az orrhangú magánhangzók, a nem nazálisosak pedig akkor, amikor a szóban forgó, a magyarral érintkező szláv nyelvjárásokból eltűntek az orrhangú magánhangzók. Mivel pedig a szlavisztikában úgy tartják, hogy a 11. század körül eltűntek a nazálisos magánhangzók a szláv nyelvjárások/nyelvek többségéből, az előbbi szavakat korai szláv jövevényszavaknak tekintik a magyarban (legutóbb I. ZSILINSZKY 2003: 382; GERSTNER 2013: 116). A bökkenő – éppen a magyar jövevényszavakra alapozott vélekedésben – az, hogy a szláv denazalizálódásnak nagyjából egy évszázad alatt le kellett volna zajlania, márpedig ez túl rövid idő az ilyen típusú hangváltozásnak a lefolyásához. Két magyarázati lehetőség kínálkozik: 1) Árpád magyarjait megelőzően már megjelentek s letelepedtek magyar nyelvű csoportok a Kárpát-medencében, s nekik volt elég idejük nazálisos szláv jövevényszavakat átvenni, majd a honfoglaló magyaroknak közvetíteni őket. 2) A Kárpát-medencében a 10. század után is voltak olyan szláv (bolgárszláv) nyelvjárások, amelyekben a nazálisos magánhangzók a 12–13. században is hangzottak, tehát a magyaroknak volt lehetőségük a szóban forgó típusú szavak (*donga, menszáros*) átvételére. Mindkét föltevés bizonyítatlan egyelőre. Megjegyzés: az első esetben a magyarságnak nem honfoglalásszerű megjelenésével lehetne számolni. A második esetben a helynévanyag alapján biztosra vehető ugyan bolgárszláv nyelvjárási jelenlét a Kárpát-medence belsejében is (DÉNES 2009), ám az, hogy a nazálisos ejtés élt-e még a 12–13. században, az e területekhez köthető óbolgár nyelvemlékek híján nincs bizonyítva, s nélkülük nem is bizonyítható. (A kérdéskörre vonatkozóan I. ZOLTÁN 2008, 2012, 2014.)

A szláv nyelvek közötti nagyfokú hasonlóság miatt a konkrét átadó nyelvet sok esetben nem lehet megállapítani. Ilyenkor csak a **szláv jövevényszó** megjelölést tudjuk alkalmazni. A konkrét nyelvi eredetre hangtani, művelődéstörténeti és szóföldrajzi jellemzők alapján tudunk esetleg következtetni. Így a *csésze* és *kuka* 'szeméttartály' **cseh** eredetű, **lengyel** a *bekecs* és a *galuska*. A **szlovákból** származó szavaink: *boróka, bukta, kacska, kupec, lekvár* stb. **Orosz** eredetű a *kolhoz, kombájn, tajga, ukrán* a *harisnya, kalamajka, zimankó* stb. A **bolgárból** került át a *palota, rozsdá, zarándok* stb., **horvát** vagy **szerb** eredetű a *csizma, kamat, megye, paprika* stb., míg **szlovén** a *kúp, malac, zabla* stb.

A szláv eredetű szavakat is sokféle fogalmi csoportba sorolhatjuk. A legjelentősebb a letelepedett életmódhoz kapcsolódó földművelés és istállózó állattartás szókészlete, valamint a kereszténységgel összefüggő szavak csoportja. Társadalom, államélet: *király, paraszt, pénz, udvarnok, vajda* stb. Kereszténység: *bérmál, karácsony, kereszt, pap, szent* stb. Mezőgazdaság, állattenyésztés: *abrac, gabona, kakas, kasza, lencse, liba, parlag* stb. Mesterségek: *abroncs, donga, kalapács, kovács, takács* stb. Ház, ételkészítés: *ablak, asztal, ebéd, káposzta, kolbász, kony-*

ha, kulcs, pad, pince, szalonna, vacsora stb. Növények: *barack, cseresznye, dinnye, gomba, kadarka, málna, szilva* stb. Vadon élő állatok: *csuka, medve, pisztráng, szarka, veréb* stb. Népnevek: *bolgár, görög, horvát, lengyel, német, szlovák, szerb, ruszki* stb. Tulajdonságok: *béna, bolond, drága, gonosz, sánta, szabad* stb. Különféle cselekvések: *kapál, keresztel, parancsol, perel, varázsol* stb.

A német jövevényszavak

A magyar és a német nyelv közötti lazább kapcsolatok a 10. század folyamán alakultak ki. Ekkor a kereszténység terjesztésében részt vevő papoktól, valamint a Szent István-i államalapítás idején az országba érkező udvari emberektől kerültek át kisebb számban német eredetű szavak. A 12. századtól a városokba betelepülő német polgárság egyre erősödő nyelvi hatásával számolhatunk. Ekkor főleg a Szepességben (a korabeli Magyarország északi részén) és Erdélyben (Brassó, illetőleg Beszterce környékén) jöttek létre német (hagyományos néven szász) közösségek. A 16. század közepétől a Habsburg-uralkodók idején a katonasággal és a közigazgatással a német nyelvi hatás a nyugati és északi területekről fokozatosan kiterjedt az egész országra. Ez különösen megerősödött a 18. század közepétől. A török megszállás idején, az ellenük folytatott felszabadító, majd a kuruc háborúkban az ország nagy területei váltak pusztasággá. Ezek újraművelése érdekében szervezett telepítések zajlottak le, és százezrével érkeztek német anyanyelvű földművesek és iparosok leginkább a Dunántúlra, Bácskába, a Bánságba és Szatmárba. A magyar lakosság és a betelepültek között idővel napi élő kapcsolat alakult ki. A német egyetemeken tanuló diákok és a német vezényeltű katonaságnál szolgálók révén is bővült a német jövevényszavak száma. A 18. század második felétől meghatározóvá vált Bécs kultúraközvetítő szerepe. Ennek következtében a nyugati műveltség különféle újdonosságait jelölő számos francia és olasz szó is német alakban, német jövevényszóként gyökeresedett meg a magyarban.

A magyar nyelv a nagy kiterjedésű és nyelvjárási szempontból erősen tagolt német nyelvterületnek főleg középső és – különösen – déli (másként felnémet) regionális változataival állt kapcsolatban. Természetesen jelentős hatású volt az irodalmi nyelvváltozat is. Társadalom- és művelődéstörténeti okokból a bajor és osztrák nyelvváltozatokból átvett szavak száma a legmagasabb. – A német nyelvi hatás sok száz éven át változó erősséggel egészen a 20. század közepéig tartott. A mai magyar köznyelvben hozzávetőleg 400 német eredetű jövevényszó lehet használatban, s ezek közül számos szó igen gyakori előfordulása. Ha ezekhez – a szláv jövevényszavakhoz hasonlóan – hozzávesszük a különféle szakmák és a magyar nyelvjárássok német eredetű szavait is, ezres nagyságrenddel számolhatunk itt is.

A két nyelv szoros és sokrétű kapcsolatára utal az a tény, hogy a német jövevényszavakat is változatos fogalomkörökbe sorolhatjuk. Udvari élet, katonaság: *cél, herceg, lárma* (régii jelentése 'riadó'), *rajcsúr* (eredeti jelentése 'lovaglőiskola'), *torony* stb. Céhek, városi élet: *kontár, pék, polgár, rajzol, zsinór* stb. Társa-

dalmi élet: *biliárd, dáma, farsang, lakáj, puszi, tánc, valcer* stb. Divat, ruházat: *kravátlí 'nyakkendő', paróka, zokni* stb. Konyha: *gríz, nokedli, nudli, pucol, sonka, zsemlye* stb. Tulajdonságok: *barna, fals, hercig, rőt, srég* stb. Kultúrnövények: *karalábé, karfiol, krumpli, ribizli, ringló* stb.

A latin jövevényszavak

A latin hatás a 10. század végétől egyházi, oktatási és államigazgatási közegekben és jelentős mértékben az írásbeliség keretei között érintette a magyar nyelvet. A középkori latin nyelvnek több változata is létrejött, melyek leginkább a kiejtésben tértek el egymástól. Az Árpád-kori magyarországi latin a kereszténységet terjesztő szláv, német és észak-itáliai papok által használt nyelvváltozatokban gyökerezik. Ezzel magyarázható, hogy például két magánhangzó között a (klaszszikus) latin *s* [sz] a magyarban [zs]-ként hangzik: lat. *musica* > m. *muzsika*, lat. *rosa* > m. *rózsza* stb. Egyéb helyzetben ennek a latin hangnak az ejtése [s]: lat. *Maius* > m. *május*, lat. *sors* > m. *sors* stb. A 15–16. század utáni átvételekre már az ún. klasszicizáló ejtés a jellemző: *cirkusz, írisz, múzeum, próza* stb.

A magyar nyelv latin jövevényszavait a következő nagyobb fogalmi körökbe sorolhatjuk: Egyház, vallás: *angyal, eklézsia, mise, oltár, prédikál, presbiter* stb. Iskola: *ceruza, iskola, kréta, tábla* stb. Növények és állatok: *akác, cet, citrom, elefánt, pálma, párduc* stb. Jogi és politikai szavak: *adoptál, konfliktus, kongresszus, morális, paktum, testamentum* stb. Orvosi szavak: *kólíka, kúra, patika, pirula, vírus* stb. Hónapnevek: *augusztus, december, június, március* stb.

A mai magyar köznyelvben is használatos latin jövevényszavak száma meghaladja a kétszázat. A különböző tudományok szakszókészletében is számos latin jövevényszót találhatunk, például *fragmentum* 'töredék', *okuláris* 'a szemet illető', *rádiusz* 'a kör sugara' stb. A latin háttérű nemzetközi és vándorszavakat is (l. később) tekintetbe véve látható, hogy a magyar szókincs jelentős része származik ebből a klasszikus európai nyelvből. Ez a helyzet jelentős mértékben abból is fakad, hogy a latin nyelv 1844-ig a hivatalos nyelv státusát töltötte be Magyarországon.

Az újlatin jövevényszavak

Három újlatin nyelvből, mégpedig az olaszból, a franciából és a románból is kerültek át közvetlenül szókészleti elemek a magyarba.

A magyar nyelvterülethez földrajzilag közel eső Észak-Itáliából érkező **olasz jövevényszavak** alkotják időrendben a legkorábbi csoportot. A kereszténység felvételétől kezdve több időszakban is felerősödött az olasz hatás: az Anjou-korban, Hunyadi Mátyás uralkodása alatt, a török elleni felszabadító harcokban szolgáló olasz katonák, majd a 19. században észak-itáliai helyőrségekben állomásozó magyar katonák révén. Bologna, Padova és Pisa egyetemén állandó volt a magyar diákok jelenléte, és a katolikus egyház olasz kapcsolatai is folyamatosan fennálltak.

A mintegy száz olasz jövevényszót a következő csoportokba sorolhatjuk: Katonai élet: *lándzsa, pajzs* stb. Udvari, városi élet (színház, öltözködés stb.): *ária, csúf* (régiji jelentése 'mulattató'), *furfang, karnevál, maskara, mester* stb. Kereskedelem: *bárka, gálya, piac* stb. Délszaki növények és gyümölcsök: *egres, füge, mandula, mazsola, narancs* stb. Állatnevek: *kagyló, strucc, számár* stb. Ételek: *mortadella, pizza, spagetti, szardella, torta* stb. Egyebek: *bagó, bandita, dózse, golyó, lakat, spanyol, szerecsen, zsuga* stb.

Az olasz kultúra számos eleme német közvetítéssel Bécsen keresztül jutott el hozzánk. Elsődleges olasz eredetük ellenére ezeket német jövevényszónak tekintjük. Ilyenek például: *brigád, kontó, marcipán, opera, rakéta, szalámi, szóló, tombola* stb.

A 11. század végétől a francia uralkodóházzal és főúri családokkal létrejött kapcsolatok révén kerültek a magyarba az első **francia jövevényszavak**. Közvetítő szerepük volt a főleg a 12. században Magyarországon megtelepedett szerzetesrendek (bencések, ciszterciek és premonstreiek) tagjainak, a vallon telepeseeknek és a francia egyetemeken, főleg a párizsin tanuló magyar diákoknak is. A későbbi évszázadokban közvetlen nyelvi hatással már alig számolhatunk. A francia szavak többnyire a bécsi német nyelv közvetítésével vagy pedig nemzetközi szóként érkeztek a magyarba.

A középkori, közvetlen átvételű francia jövevényszavak száma mintegy tízre tehető: *címer* (régiji jelentése 'sisakdísz'), *furmint, paraj, tárgy* (régiji jelentése 'pajzs') stb. A 18. század utáni átvételek közé tartoznak például a következő szavak: *argó, bizsu, konferanszié, rím*. Német közvetítésű, nem közvetlen francia átvételek: *blúz, butik, elit, garzon, naiv, primőr, püré, reklám, sanzon, tabló, zsúr* stb.

A **román jövevényszavak** közül a legkorábbiak a 15. század óta adathozhatóak a magyar nyelvben. A két nyelv közötti kapcsolat a 13. század óta fennálló népi érintkezésen alapul. Ez kezdetben igen laza volt, de a 16–17. századtól egyre erősebb lett. A kapcsolatok színtere Erdély, illetve a Moldvába települt csángó falvak. Az erdélyi magyar nyelvjárásokba és az idővel kialakult helyi regionális köznyelvbe folyamatosan kerültek és kerülnek át jelentős számban román szavak: *árdé* 'paprika', *cujka* 'szilvapálinka', *csorba* 'levesfajta', *fuszuly(ka)* 'bab', *kaskavál* 'sajtfa', *katrinca* 'keszkenő; kötényszoknya', *kozsók* 'ködmön', *málé* 'kukorica; kukoricakása', *pulya* 'gyerek', *szokotál* 'számlál; mérlegel', *vinetta* 'padlizsán' stb. A magyar szókészlet egészét tekintve azonban a román nyelvi hatás viszonylag csekély volt, s így csupán néhány román eredetű szó vált közkeletűvé a magyar köznyelvben. Ilyenek például: *áfonya, cimborá, ficsúr, mokány, palacsinta, tokány*.

A román nyelv államnyelvi helyzete miatt az elmúlt néhány évtized folyamán a romániai magyar táj- és rétegnyelvi változatokban teljesen meggyökeresedtek a következő román jövevényszavak: *akcsident* 'baleset', *blokk* 'panelház', *navétázik* 'ingázik', *pasaport* 'útlevél', *rapid* 'gyorsvonat', *remorka* 'pótkocsi, utánfutó', *szerial* 'folytatásos film' stb.

Az angol jövevényszavak

A földrajzi távolság miatt és népi kapcsolatok híján angol jövevényszavak a 19. század közepéig alig kerültek a magyarba. Ezt követően egy bő évszázadon keresztül politikai, tudományos és műszaki írások terjesztették az angol eredetű szavakat. Jelentős volt a különféle sportágak angol szavainak átvétele is, mint például a labdarúgásban *meccs*, *futball*, *bekk* 'hátvéd', *centerhalf* 'középfedezet', *korner* 'szöglet', *taccs* 'bedobás' stb.

A brit vagy amerikai angolból származnak a következő szavak: *csencsel*, *dzscentri*, *dzsip*, *görl*, *hobbi*, *jenki*, *koktél*, *lift*, *lincsel*, *nejlon*, *póni*, *préri*, *sort* stb. Számos angol szó német közvetítéssel jutott el a magyarba: *buldog*, *dressz*, *dzsem*, *komfort*, *mumpsz*, *riport*, *start*, *sztár*, *sztrájk*, *tájjfun*, *tipp* stb.

Az 1970-80-as évektől kezdve a műholdas televíziózás, majd az internet révén az angol szavak rendkívül gyorsan és közvetlenül az angol nyelvi közegből érkeznek a magyarba. Az elmúlt két évtized alatt honosodtak meg többé-kevésbé a következő angol eredetű szavak: *bróker*, *díler*, *fájl*, *hardver*, *klikkel*, *lízing*, *lobbi*, *menedzser*, *szerver*, *szoftver*, *szörfözik*, *xerox* stb.

Jövevényszavak egyéb nyelvekből

Az indiai eredetű cigány népre vonatkozó első biztos magyar szótörténeti adat 1476-ból való. Az őket megnevező népnév déli szláv, illetve román eredetű a magyarban. A nyugati társadalmakétól erősen elütő életmódjuk miatt a cigányok ritkán keveredtek környezetükkel. Ez az oka annak, hogy a **cigány jövevényszavak** leginkább a bizalmas nyelvhasználatban vagy az úgynevezett tolvajnyelvben (argóban) fordulnak elő gyakran. Ezek közé tartoznak például a következő szavak: *csaj*, *csávó*, *csóró*, *duma*, *gádzsó* '(fiatal cigány) férfi', *góré* 'főnök', *hóhányó*, *kajál*, *lővé*, *piál*, *séror* 'fej; hajviselet', *uzsgyi*, *verda* 'autó' stb.

A 12. században német nyelvjárási alapokon jött létre a közép- és kelet-európai zsidóság nyelve, a jiddis, melyben számos héber és szláv eredetű szó is megtalálható. A **jiddis jövevényszavak** száma ötvenre tehető. Számbavételük azért is nehéz, mert jobbra csoport- és rétegnyelvi szavak: jelentős számban a bizalmas és argó jellegű magyar nyelvhasználat szókincsét gyarapítják. Közvetlenül a jiddisből átvett jövevényszavak: *éca* 'ötlet; tanács', *gój* 'nem zsidó', *jampec*, *jatt*, *kóser*, *samesz*, *sóher*, *sólet* stb. A német városi népnyelv és a német argó közvetítésével kerültek a magyarba: *balhé*, *bóvli*, *haver*, *jiddis*, *mázli*, *meló*, *srác*, *szajré*, *tarhál* stb.

A nemzetközi műveltségzavakról általában

A világ számos nyelvében igen sok olyan szót találhatunk, amely eredeti nyelvi közegéből elindulva, több nyelvet is érintve terjed szét a világban. Eközben

hangalakjuk és jelentéseik is különféle irányba ágazhatnak. Ezért egy-egy ilyen szó eredetét nehéz kideríteni.

A műveltségyszavak százai még az ókorban vagy a középkor elején indultak el vándorútjukra. A *tárkony* szó (első magyar adata 1405 körüli időből származik) végső forrása a görög. Arabok révén terjedt el a Földközi-tenger környékén, a magyarba latin és olasz közvetítéssel került. A szót a nagyobb európai nyelvek is átvették, például középfrancia *targon*, mai francia *estragon*; régi német *dragon*, mai német *Estragon*.

A műveltségyszavak egy másik fontos része a modernebb kultúra terméke, így nem tekint vissza ilyen hosszú múltra. Megalkotásukban vagy terjesztésükben főleg az angol, a francia, a német, az olasz és a spanyol játszott szerepet. A végső forrás igen gyakran a latin vagy a görög, de akad ritkább és távolabbi nyelv is. A magyarba a francia és az angol közvetítésével átkerült *kenu* szó (1816) egy karibi indián nyelvből indult el nemzetközi útjára. Közép-Amerikából a spanyol révén jutott el a szó Európába, ahol terjesztésében a franciának is szerepe volt.

A vándorszavak

A nemzetközi műveltségyszavak régebbi, a 18. század közepéig a magyarban meghonosodott rétegébe tartozó elemeket szokás a **vándorszó** kategóriájába sorolni. Ezek a szavak a közvetlen népi és nyelvi érintkezés, a kereskedelem, a hadviselés, az egyház révén kerültek egyik nyelvből a másikba. Közülük igen sok jelöl ruhadarabokat, pénzeket, különféle használati eszközöket, fegyvereket, fűszereket, bizonyos típusú tudományos és egyházi fogalmakat stb.

Délnyugat-Ázsiából elindult vándorszavaink: *kömény*, *majom*, *papagáj*, *tárkony*, *zubbony* stb. – Belső-Ázsia, illetve Kelet-Európa felől érkezett szavak: *könyv*, *sejlem*, *szablya*, *tatár* stb. – Görög és latin, valamint francia, olasz és német eredetű, Nyugat-Európa felől érkezett vándorszavak: *bomba*, *citadella*, *damaszt*, *dóm*, *garas*, *kapitány*, *márvány*, *mustár*, *oltár*, *paripa*, *szoba*, *tarisznya* stb. Amerikából, Afrikából vagy Délkelet-Ázsiából elindult szavak: *csokoládé*, *kakaó*, *kannibál* stb.

A nemzetközi szavak

A 18. század végétől napjainkig tartó nagy műveltségbeli és társadalmi változások, a tudomány és az ipar gyors fejlődése az európai nyelvek szókészletében is mély nyomokat hagyott. A szavak átadásában és átvételében, gyors terjedésükben az írott nyelv, különösen a sajtó játszott meghatározó szerepet. Az új ismeretek és az ezekhez kapcsolódó szavak elterjedését a közlekedés, majd a telefon, a rádió és a televízió, napjainkban pedig a különféle informatikai eszközök segítették, illetőleg segítik elő.

Az ilyen szavakat **nemzetközi szavak**nak nevezzük, melyek a különféle nyelvekben azonos vagy nagyon hasonló alakban és jelentésben élnek. A végső nyelvi forrás a legtöbb esetben a görög vagy a latin, terjesztésükben az angol, a fran-

cia és a német játszott főszerepet. A tudományok, a technika, a művészetek, a különféle sportok és más területek modern nemzetközi szavai immáron bő két évszázada áramlanak a magyarba.

Végso soron görög eredetű az *akusztika*, *atom*, *automata*, *baktérium*, *demokrácia*, *energia*, *telefon* stb., latin az *akvárium*, *artista*, *bacillus*, *intelligens*, *kábel*, *motor* stb. A franciából elterjedt nemzetközi szavak: *autó*, *büfé*, *garázs*, *kamion*, *kapitalista*, *vitrin*, *zselé* stb. A legtöbb nemzetközi szó az angolban keletkezett, illetve onnan terjedt el, különösen az újabbak: *bojkott*, *csekk*, *diszkó*, *dzsessz*, *gól*, *lézer*, *parlament*, *sport*, *tenisz*, *szendvics*, *videó* stb. Az olaszból indult el például az *akvarell*, *bravúr*, *karikatúra*, *kaszinó*, *szonett*, az arabból az *algebra*, *alkohol*, *arzenál*, *azúr*, *kalifa* és mások. Az oroszból terjedt el a *bolsevik*, *mamut*, *sztyepp*, *szamovár*, a spanyolból a *barakk*, *bolero*, *lasszó*, *matador*, *platina* stb.

A német nyelv leginkább a nemzetközi szavak terjesztésében játszott szerepet: ezeknek mintegy 90%-a így került a magyarba (és mindegyik közép-európai nyelvbe).

A tükörszavak

A jövevényszavak és a belső keletkezésű szavak között sajátos átmenetet képeznek a tükörszavak. Ezek egy idegen eredetű szónak csak tartalmát és alaktani felépítését adják vissza a magyar nyelv szavaival kifejezve. A latin *membrana tympani* szerkezet elemeinek lefordításával anatómiai szakszóként megalkották az 1782 óta adatolható *dobhártya* szót. Hasonlóképpen a német *Lehrling* (a *lehren* 'tanít' igéből képzett szó) szerkezeti mintájára alkották meg a *tanonc* (1830) magyar szót.

Tükörfordításról beszélünk akkor, ha az idegen szó szerkezetét követő összetett szó elemei már korábban is megvoltak a magyarban, például ném. *Sackgasse* ~ m. *zsákutca*. Ha egy összetételnek csak az egyik tagja magyar, a másik pedig megmarad idegen szónak, **részfordításról** beszélünk, például ném. *Zibetkatze* ~ m. *cibetmacska*. Az idegen nyelvi képzett szavak mintájára létrejött magyar megfelelőket **egyszerű** (vagy képzéses) **tükörszónak** nevezzük: lat. *materia* (< lat. *mater* ~ m. 'anya' + képző) ~ m. *anyag* (< m. *anya* + képző).

Ómagyar kori tükörszavaink szláv mintákat követnek, s az egyházi terminológia részei: *húshagyó*, *nagyhét*, *virágvasárnap* stb. Tükörszavak nagyobb arányban a 18. század második felétől keletkeztek. Latin mintákat követő szavak: *állam*, *állag*, *kiküszöböl*, *mássalhangzó*, *rokonszenv* stb. A tükörszavak igen jelentős része német mintákat követ. Tükörfordítások: *anyanyelv*, *befolyás*, *esernyő*, *étlap*, *jogállam*, *vér-szegény* stb. Részfordítások: *agrárkérdés*, *besittel*, *eltussol*, *natúrszelet*, *tonhal* stb. Képzéses tükörszavak: *fegyenc*, *hangulat*, *pincér*, *rajong*, *üzem* stb.

Ha egy már meglévő magyar szónak idegen nyelv mintájára keletkezik újabb jelentése, **tükörjelentésről** beszélünk. A számítástechnika köréből való példa: az *egér* 'rágcsáló' jelentése 'a képernyőn gyors mozgást biztosító eszköz' jelentéssel az angol *mouse* hasonló jelentései alapján bővült.

3.6.4. A BELSŐ KELETKEZÉSŰ SZÓKÉSZLET

A nyelvek szókészletének legnagyobb eredetbeli csoportját azok az elemek alkotják, amelyeket a nyelvek önálló életükben hoztak létre. Ezeket keletkezési típusuk szerint két nagy csoportra oszthatjuk.

3.6.4.1. A SZÓTEREMTÉSSEL KELETKEZETT SZAVAK

Ide azok a magyar szavak tartoznak, amelyeknek nincs lexikális előzményük. Létrejöttükben az érzelmi indíttatás, illetve bizonyos tartalmaknak hanggal való kifejezési szándéka játszik szerepet. Tartalmi szempontok alapján két alcsoportot különíthetünk el.

A hangutánzó szavak

A különböző állati, emberi vagy természeti eredetű hangjelenségek megjelenítésére létrehozott hangsorokat nevezzük hangutánzó szavaknak. Hangalakjuk és jelentéstartalmuk között szoros kapcsolat van, a hangutánzó jelleg még ma is jól felismerhető: *búg, csipcsirip, hörög, iá, pukkan, sziszeg, szörcsög* stb. Más szavaknál különféle alaki és jelentésbeli változások miatt a hangutánzó eredet jobban homályban marad: *ámul, didereg, kapar, tapos* stb. (ezek átmenetet képeznek a hangfestő szavak felé). Számos **indulatszóra** is jellemző az, hogy a hangutánzás elhalványult, és inkább az érzelem- és akaratnyilvánítás dominál bennük, például *jaj, ó*, illetve *cic, hess*. Sok hangutánzó eredetű szavunknak alakult ki magas és mély (vagy vegyes) hangrendű alakja: *csattant ~ csettint, kotyog ~ ketyeg, nyikorog ~ nyekereg, riszál ~ reszel* stb. – ezek azonban az alaki különbségek miatt jelentésükben is többé-kevésbé szétágaztak.

Hangutánzó szavaink igen nagy többsége ige, melyek végén jellemzően (egykori) gyakorító vagy mozzanatos képzők találhatók, többnyire a *-g*, illetve az *-n*: *csepeg : cseppen, pattog : pattan* stb. Ezeket a képzőket igésítő képzőknek is szokás nevezni. – Hangutánzó szavak könnyen létrejönnek, de ugyanilyen könnyen el is tűnhetnek.

A hangutánzó eredetű **igék** egy része állatok hangját tükrözi: *brekeg, cincog, mekeg, nyávog, vakkant* stb. Emberekre jellemző hangjelenségek: *dadog, hadar, hebeg, nyafog, selypít* stb. Emberi és állati hangmegnyilvánulások: *csámcsog, fütyül, horkol, nyöszörög, szuszog* stb. Természeti hangok, zörejek: *csobog, fröcsöcsen, süvít, pattog; huppan, durran, kong; berreg, zakatol, kattog, zúg* stb.

Jelentősen kevesebb hangutánzó **névszó** van a magyarban. Ezek egy része elvonással jött létre az igéből: *fütty, korty, pörk* stb. Másokat az igék alapján tudatos szóalkotással alkottak meg: *dobaj, robaj, zörej* stb. Néhány állatnév az állat hangját utánozza, jellemzően a madárnevek körében találhatunk ilyeneket: *csér,*

kakukk, pinty stb. A hívó- és üzőszavakból képzők segítségével állatokat jelölő köznevek alakultak: *cica, héja, koca, liba* stb.

A hangfestő szavak

Az ide sorolható szavak jellegzetessége az, hogy hangulati töltésük meglehetősen nagy: *biceg, gunnyaszt, nyüzsög, sunyi* stb. Ez a hangok képzési jegyeiből és kapcsolódási sajátosságaiból fakad, de az egyes hangtípusok szóteszten belüli aránya is meghatározó tényező. Ezek a szavak tehát fogalmi és érzelmi tartalmakat adnak vissza hangokkal.

Számos hangfestő szó eredendően a mozgással járó hangjelenségeket fejezte ki, de a hangbenyomás mellé egyre erősebben társultak különféle hangulati elemek, például *csoszog, durmol, suvaszt, vacog* stb. – A hangfestő szavak szóbeli használata feltehetőleg már régebben is szélesebb körű lehetett, de az írott nyelvben leginkább a nyelvújítás idején és az azt követő időszakban jelentek meg nagyobb számban. – A hangfestő **igék** leginkább a lassúság, bizonytalanság kifejezői. Például: *baktat, bandukol, kecmereg, lebeg, bóbiskol, csücsül, kuporog, babrál, pizmog, matat*. Ismétlődő, esetleg gyors mozgásra utal a *didereg, bizserereg, hemzseg* stb. A nevetségesség fejeződik ki a következő szavakban: *motyog, pepecsel, totyog* stb. – A **névszók** között számos becsmélő értelmű melléknév található: *bamba, pipogya, nyiszlett, alamuszi* stb. Hangfestő főnevek: *bibe, pehely, cafat, pizsok* stb. – Ugyancsak itt említhetjük a **gyermek-**, illetve **dajkanyelv** sajátos hangulatú hangsorait is: *báb, baba, cici, papi, tente* stb.

3.6.4.2. A SZÓALKOTÁSSAL KELETKEZETT SZAVAK

Szóalkotásnak azt az eljárást nevezzük, amelynek során egy már önállóvá vált nyelvben a már korábban is ismert szavak, eredeti vagy jövevénytiszta felhasználásával jönnek létre új szavak.

A két legfontosabb szóalkotási módszer a szóképzés és a szóösszetétel. Mindkettő szorosan kapcsolódik az alaktanhoz (morfológiához), ezért itt csupán a főbb jellegzetességeket emeljük ki. A ritkább szóalkotási módok egyike a ragszilárdulás. Valójában a magyar szófajttörténet egyik legérdekesebb folyamatáról van szó, ezért a kérdés kifejtése abban a fejezetben található.

A képzett szavak

A magyar szavak körében igen nagy a képzett szavak aránya. Ezeket egy **szótő** és egy vagy több **képző** alkotja. Egy szótőhöz különféle képzők kapcsolódhatnak: *kéz > kézi, kezel, kezecske* stb. Egy adott képző sok tőhöz járulhat: *asztalos, bádogos, bördíszműves, gumis* 'gumyszerelő', *kalapos, üveges* stb. A legtöbb képzett szó is

kaphat további képzőket: *fény* > *fényes* > *fényesség*, *nyer* > *nyereség* > *nyereséges* stb. Így nagy szócsaládok alakulhatnak ki. A szóképzés már a finnugor és ugor alapnyelvben is működött: ebből a korszakból való képzett szó például az *álm* főnév vagy a *harmad* számnév stb. Az ős- és ómagyar korban megnőtt a képzett szavak aránya. Sok ilyen szóról azonban csak nyelvtörténeti módszerekkel lehet megállapítani, hogy szóképzéssel keletkeztek. Ilyenek például: *fazék*, *kéreg*, *mogyoró*, *szerelem*, *vércse* stb. Ezeket a szavakat ma már tőszavaknak tekintjük.

Képzett szavak már a legkorábbi magyar nyelvemlékekben is előfordulnak. Így például a Tihanyi alapítólevélben (1055) a *lovász*, *köves*, *menő* stb., a Halotti beszédben (12. század vége) a *halál*, *hatalom*, *keserű*, *munkás*, *teremt* stb. A 17. század végétől a szóképzés lassan háttérbe szorult a szóösszetétel mögött, de egyes képzők ma is aktívan működnek. A részletekhez l. az alaktani fejezetet!

Az összetett szavak

Az új szavak létrehozásának egyik legtermékenyebb módozata a **szóösszetétel**. Az összetett szavak kezdetben úgy keletkeztek, hogy két, a mondatban gyakran egymás mellett álló szó a köztük levő mondatbeli viszony alapján fokozatosan összeforrnt, vagyis szókapcsolatból önálló szótári szó lett. Ezt a mintát követve a szavak „összeillesztését” önálló szóalkotási eljárásként alkalmazzuk még ma is új fogalmak megnevezésére.

Ósmagyar kori összetételek a következő szavak: *arc* 'orr' + 'száj', *ember* 'nő' + 'férfi', *ötven* 'öt' + 'tíz' stb. Ezeket elhomályosult összetételeknek nevezzük.

Az összetett szavakat a szerkezeti tagok közötti kapcsolat fajtája szerint különféle típusokba sorolhatjuk. Az ún. **szerves összetételek** esetében vagy alá-, vagy mellérendelő mondatnyi viszony áll fenn.

Alárendelő összetételek – alanyos: *istenadta*, *porlepte*, *szavahihető*; tárgyas: *egyetért*, *favágó*, *idejétmúlt*, *sportkedvelő*; határozós: *félbevág*, *jóváhagy*, *hátúszás*, *nyomravezető*; jelzős: *betonoszlop*, *borospohár*, *háromszög*, *háztető* stb. Az alárendelő viszony pontos jellegét számos összetételnél nem tudjuk megállapítani. Ezeket szokás jelentéssűrítő összetételeknek is nevezni. Ilyenek: *gázfűtés*, *nyilegyenes*, *tűzpiros*, *útlevél*, *vámkezelés*.

Mellérendelő összetételek halmozott mondatrészként egymás mellett álló szavakból jöttek létre. A teljesen egybeforrnt alakokat valódi mellérendelő szavaknak nevezzük. Például: *adásvétel*, *hírnév*, *rúgkapál*, *testvér*. A mellérendelések közé tartoznak a szóismétléssel (*alig-alig*, *egy-egy*) és töismétléssel (*akarva-akaratlan*, *nőttön-nő*, *telis-tele*) létrehozott szavak. Lazább szerkezetű mellérendelések összetevői vagy rokon értelműek (*ázik-fázik*, *húz-von*, *kérve-könyörögve*, *lépten-nyomon*), vagy ellentétes értelműek (*éjjel-nappal*, *hegyes-völgyes*, *jól-roszszul*), és általában nyomatékosítást tartalmaznak. – A mellérendelő szavak közé tartoznak az ikerszavak. Ezeknél az utótag bizonyos hangalaki eltéréssel megismétli az előtagot: *cserebere*, *hipp-hopp*, *izeg-mozog*, *locspocs*.

A mondatban egymás mellett álló szavak könnyen összetapadhatnak. Így jöttek létre például egyes névmások (*akármí, bárki*) vagy kötőszók (*ámbár, éspedig*). Gyakran elmondott szövegek kezdőszavaiból jött létre az *ábécé, egyszeregy, hiszekegy, miatyánk, üdvözlégység*. Ezeket **szervetlen összetételek**nek nevezzük. Egész mondatrészletek is válhatnak szótári szóvá: *adjonisten, keljfeljancsi, nefelejcs, nemulass*. Névtűs szerkezetek is válhattak összetétellé: *délután, ezáltal, tegnapelőtt*.

A magyar nyelv története során a szóösszetétel fokozatosan a szóképzés fölé kerekedett. Ennek fontos szakasza volt a 18–19. század: ekkor százával jöttek létre a német és (kisebb mértékben) latin összetett szavakat „magyarító” tükörszavak.

1990 után keletkezett összetett szavak: *adókártya, bankautomata, csúcstechnológia, devizahitel, kártyaleolvasó, lakcímkártya, pénzmosás, távmunka, zöldenergia, zsebszerződés* stb.

Ritkább szóalkotási módok

A szóképzés és szóösszetétel mellett az alábbi módok külön-külön nem voltak olyan széleskörűek, mint az említett két eljárás, de sok szó jött létre általuk, és változó erősséggel még ma is működnek.

A jel- és ragszilárdulás

Határozóragos főnevek és névmások egy részében a tő és a toldalék közötti kapcsolat elhomályosulhat. Ezáltal a nyelvérzék számára egységes, bonthatatlan szóalak jön létre. Ez bekövetkezhet a tő (*rögt-ön, reg-gel*), a toldalék (*hát-ul, sok-á*) vagy mindkét elem (*messz-e, tüst-ént, mo-st*) azonosíthatatlanná válása miatt.

A ragszilárdulás jellemző a **határozószókra** (*fent, gyalog, külön, oldalt* stb.) és a **névtűkre** (*alól, ellen, között* stb.).

A határozóragok mellett birtokos személyjelek is részt vettek a folyamatban: *engem, nálunk, tőletek* stb., illetve *fehérje, tarja* stb. A középfok *-(b)b* jelének megszilárdulásával jöttek létre: *inkább, jobb, különb* stb.

A folyamat részletesebb bemutatását l. a szófajtotörténeti fejezetben!

A szórövidülés és a rövidítéses továbbképzés

Ez a szóalkotási mód az ómagyar kor elején jelentkezett először, de ekkor csak a tulajdonneveken figyelhető meg: *Benedictus > Benedik > Ben, Demetrius > Demeter > Dem* stb. A rövidített nevekhez gyakran kicsinyítő vagy becéző képző járul: *Bene, Benkő, Deme, Demse* stb. (ma főleg családnevek), *Peti, Julcsa, Kata, Mari* stb. A keresztnevéknél ez ma is igen gyakori: *Ágnes > Ági, Csongor > Csongi, Mónika > Moncsi* stb.

A rövidítéssel vagy rövidítéses továbbképzéssel keletkezett közszavak száma hosszú ideig csekély volt. Ilyenek például: *látom* > *lám* (1416 u.), *talán* > *tán* (1602), *bácsi* > *bá* (1833) stb. A 19. század második felétől terjedtek el, és lassan bekerültek az írásbeliségbe is. A viszonylag régebbiek közé tartozik a *bugyi* (1873), *csoki* (1932), *foci* (1901), *mozi* (1907), *pulcsi* (1958) stb. Az elmúlt néhány évtized „termékei” a bizalmas nyelvhasználatban előforduló *mogyi* ’mogyoró’, *pari* ’paradicsom’, *ubi* ’uborka’, *uncsi* ’unalmas’, *zsepi* ’zsebkendő’ stb.

Az elvonás

Ez az eljárás a szóképzés ellentett folyamata. A nyelvhasználók bizonyos szavékeket képzőnek fognak fel, s ezt elhagyva jutnak el egy olyan „tő”-höz, amely korábban önálló szóként nem létezett. A német *reißen* ige a magyarba kerülve megkapta az ún. honosító *-l* képzőt: *rajzol*. Ezzel a képzővel igen sok magyar ige jött létre főnévből: *dob-ol*, *gomb-ol* stb. Ezek hatására a *rajzol* végén levő képző elhagyásával egy addig nem létező névszótó jött létre: *rajz*. Hasonló a helyzet a szláv eredetű *kapál* > *kapa*, *vádol* > *vád* stb. esetében is.

Hangutánzó-hangfestő szavakból is elvonással jöttek létre főnevek: *fröccsen* > *fröccs*, *szuszog*, *szusszan* > *szusz* stb. Az elvonás révén „újraéledhetnek” olyan alapnyelvi eredetű tövek is, amelyek az önállóvá vált magyar nyelvben csak képzőkkel együtt éltek: *tanít*, *tanul* > *tan*, *mosolyog*, *mosolyodik* > *mosoly* stb. – Szóösszetételekből vagy szószerkezetekből az alkotó tagok egyike magával viheti az egész szó vagy szerkezet jelentését: *somlói galuska* > *somlói*, *feketekávé* > *fekete*, *napkelet* > *kelet* stb.

A 19. század közepétől adatható az elvonásnak az a fajtája, amely egy összetett főnév igei alapú utótagjának képzőjét elhagyva igei „alapszót” hoz létre: *gyógy* + *kezelés* > *gyógykezel* (1895) jelentéssűrítő összetétel, *gyors* + *írás* > *gyorsír* (1914) jelzős alárendelés stb. Az ilyen igékben jelöletlen határozó alkotó elótagot, ami pedig hagyományosan nem gyakori jelenség. Újabban keletkezett ilyen szavak: (*bűnüldözés* >) *bűnüldöz*, (*hőszigetelés* >) *hőszigetel*, (*végtörlesztés* >) *végtörleszt* stb.

A szóhasadás

Ennek a folyamatnak az az alapja, hogy igen sok szónak több hangalaki változata és több jelentése is lehet. Ha egy szó egyik alakjához a több jelentésből csak bizonyosak társulnak, a másikhoz meg mások, „széthasad” az egykor egységes hangalak–jelentés kapcsolat, és két új szótári szó jön létre: *szarv* ~ *szaru* (alakváltozatok) 1. ’köröm, toll, pikkely stb. anyaga’; 2. ’némely emlős fején kinövő szaruképződmény’. Az alakok és jelentések fokozatos eltávolodása után a következő helyzet jön létre: *szarv* ’némely emlős fején kinövő szaruképződmény’; *szaru* ’köröm, toll, pikkely stb. anyaga’. – Hasonló módon jött létre: *csekély* ~ *sekély*, *nevel* ~ *növel* stb.

A mozaikszó-alkotás

A 19. század végén kezdett elterjedni, gyakorivá a 20. század közepén vált, és még ma is igen termékeny.

1) Betűszók – Több szóból álló nevek, címek első betűinek összeolvasásával keletkezett szavak: *ELTE* (Eötvös Loránd Tudományegyetem), *FTC* (Ferencvárosi Torna Club), *MTA* (Magyar Tudományos Akadémia), az újabbak közül *ÁSZ* (Állami Számvevőszék), *PPKE* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) stb. Ebben a csoportban olyan szavakat is találunk, amelyek idegen nyelven jöttek létre, s az így keletkezett mozaikszót vette át a magyar: *FIFA* (a Nemzetközi Labdarúgó-szövetség neve), *USA*, *NATO* stb.

2) Szóösszevonás – Több szóból álló nevek, címek első szótagjaiból vagy más részeiből kialakított szavak tartoznak ide: *Főgáz* = *Fővárosi Gázművek Zrt.*, *Mol* = *Magyar Olaj- és Gázipari Nyrt.* stb. Ide tartozó köznévi szavaink: *gyed* < *gyermekgondozási díj*, *reptér* < *repülőtér*, *szja* < *személyi jövedelemadó* stb.

A tudatos szóalkotás

A szókészlet spontán változási folyamatába tudatos módon be lehet avatkozni. Már a 15–16. századtól kezdve találunk példákat a szóképzés és a szóösszetétel szabályos eljárásai révén tudatosan létrehozott szavakra. Próbálkozásokat láthatunk a latin eredetű hónapneveknek magyar szavakkal való kifejezésére: *böjtmáshó* 'február', *kaszálóhó* 'június' stb. Sylvester János pedig különféle latin nyelvtani kifejezésekre alkotott magyar szavakat: *másvalzengő* 'mássalhangzó', *parancsoló* 'felszólító' stb.

A tudatos szóalkotás mozgalomszerű, legjelentősebb szakasza a **nyelvújítás** időszakára esett. A 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében társadalmi, tudományos és esztétikai okokból igény mutatkozott a magyar nyelv megújítására. Az ehhez kapcsolódó tudatos tevékenység révén számos új szóval gyarapodott a kialakuló magyar köznyelv. Ezek közül számos szó addig csupán a tájnyelvi változatokban élt, s ebben az időszakban váltak a művelt köznyelv részévé: *barangol*, *doboz*, *foszlány*, *lóca* stb. Régi, elavult szavakat is újra használatba vettek: *aggastyán*, *év*, *lomb*, *szobor* stb. Más szavakat írók, közéleti személyiségek, tudósok alkottak meg különféle módon, például: *alapítvány* (Széchenyi István, 1830), *inga* (Bugát Pál, 1836), *közérdek* (Kölcsey Ferenc, 1832), *tulajdonjog* (Kazinczy Ferenc, 1817).

A nyelvújítás legkedveltebb módszerei a következők voltak: A) **Szóképzés:** *alakít*, *dühöng*, *fogyaszt*, *irányul*, *önállósít*, *pontoz*, *rosszall*, *társalog* stb. (igék); *aggály*, *állítmány*, *cukrászda*, *dőrej*, *édeskés*, *fogékony*, *futár*, *függelék*, *füvészs*, *kegyenc*, *mérnök*, *nőies*, *részlet*, *rovar*, *utalvány*, *üledék* stb. (névszók). B) **Szóösszetétel:** *ékszer*, *jelszó*, *színművész*, *unokatestvér* stb. A főleg alárendelő összetételek mellett bőven keletkeztek olyan összetételek is, amelyek a magyar nyelv

korábbi szakaszában nem vagy csak igen ritkán fordultak elő. Ezek között jelöletlen határozóval (*érdemdús, vérbő* stb.), vagy puszta (esetleg megcsonkított) ige-tővel alkotott összetételeket találhatunk (*gyógyszer, járőr, védegylet* stb.). Az összetételek között ebben az időben szaporodtak el a főleg német mintára keletkezett tükörszavak (lásd ott). C) Gyakori módszer volt a **szóelvonás** is; a nyelvújítás idején keletkeztek például a következő szavak: *cikk, gyár, pír, tan*.

A nyelvújítás idején természetesen számos olyan szót is alkottak, amelyek különféle okok miatt nem váltak közkeletűvé: *éleny* 'oxigén' (de *horgany*), *változvány* 'változat, változatosság' (de *kérvény, látvány*), *mozgony* 'gép' (de *horgony*) stb. Ezek és sok száz társuk a szóalkotási módokat tekintve semmiben sem különböztek olyan szavaktól, amelyek viszont a mai köznyelv gyakran használt szavaivá váltak, csupán a magyarul beszélők és írók nem használták őket olyan gyakorisággal, hogy gyökereket verhettek volna a szókészletben. – A nyelvújításnak köszönhetjük a fentiekén kívül még a következő szavakat: *anyag, egyén, központ, őrmester, szörny, vonat* stb.

Az újabb és újabb fogalmak kifejezésére a nyelvújítás óta is keletkeznek tudatosan létrehozott szavak. A sport és a tudományok területén folyamatosan jöttek létre az olyan szavak, mint *cselgáncs, díjugratás* (lovassport), *labdarúgás, mez, tollaslabda* stb., illetve *adathordozó* (a számítástechnikában), *bőrgyógyász, devizahitel, napelem, számítógép, szívátültetés, váltó* (a vasútnál) és még sok más.

3.6.5. AZ ISMERETLEN EREDETŰ SZAVAK

Az etimológiai szótárak szerint a címszavak mintegy 9%-a ismeretlen eredetű. A megfejtethetlen eredet oka lehet például a szavak hangalakai és jelentésbeli változásainak sokszor kibogozhatatlan volta, a múlt homályába vesző nyelvi kapcsolatok és hasonlók.

Ezek között elvben alapnyelvi eredetűek is lehetnek (pl. *has, lop, vak* stb.), de rokon nyelvi megfelelőket nem találunk. – Elhomályosult képzett szó lehet például a *béke, ördög, szegény*, de ténylegesen igazolható tö hiányában ezt sem tudjuk bizonyítani. – A *bádog, comb, makacs, ponty* stb. talán jövevényszó lehet, de nem ismerünk olyan nyelveket, amelyekből ezeket származtatni tudnánk.

3.6.6. A MAGYAR MINT ÁTADÓ NYELV

A nyelvi és művelődési kapcsolatok révén a magyarban számos jövevényszó honosodott meg. Ugyanilyen okokból sokat át is adott, elsősorban a környező nyelvekbe. Vannak azonban olyan szavaink is, amelyek más (esetenként magasabb tekintélyű) nyelvekben is meghonosodtak. A *csákó, gulyás, kocsi, paprika, puszta* és egyebek a németben, franciában, olaszban, oroszban, de még a távolabbi angolban és spanyolban is meggyökeresedtek.

Ezekon kívül százával található olyan szó a közvetlen szomszéd nyelvek különféle változataiban, amelyek a magyarból származnak. Ilyenek például (zárójelben az átvevő nyelvek): *bádóg* (ukrán, román), *bagó* (lengyel, román, szerbhorvát, szlovák), *honvéd* (német, szlovák, lengyel), *pohár* (szlovák, román), *sátor* (bolgár, szerbhorvát, szlovák, román), *szállás* (szerbhorvát, román, orosz, votják), *város* (szerbhorvát, szlovén, román, albán) és még sok más.

3.6.7. A MAGYAR SZÓKÉSZLET FŐBB VONÁSAI

A több ezer éve önálló magyar nyelv szókészletét sok irányból sokféle hatás érte. Ez egyebek mellett a származásbeli kategóriák arányainak változásában is megfigyelhető. Természetes, hogy az önállóvá vált magyar nyelvben újabb alapnyelvi eredetű szavak már nem jelentek meg, ezért a szókészletet egyrészt belső keletkezésű, másrészt jövevényszavak bővítették.

Az EWUng. címszavai hozzávetőlegesen a következő százalékos eredetbeli arányokat mutatják:

- alapnyelvi eredetű: 6%
- belső keletkezésű: 35%
- idegen eredetű: 53%
 - iráni: 0,25%
 - török: 4%
 - szláv: 9%
 - német: 14,25%
 - latin: 11%
 - újlatin: 3,25%
 - cigány: 0,25%
 - jiddis: 0,25%
 - angol: 0,75%
 - nemzetközi: 10%
- ismeretlen: 6%

A szövegbeli előfordulások (szövegstatistikák) alapján természetesen más százalékos arányokat kapunk:

18. táblázat: A származási kategóriák arányai

	Ómagyar (Halotti beszéd)	Középmagyar	Mai magyar
Alapnyelvi örökség	30%	15%	8%
Jövevényszavak	10%	10%	7%
Belső keletkezésű	50%	65%	80%
Ismeretlen eredetű	10%	10%	5%

Láthatjuk, hogy az ősi eredetű szavak aránya a szövegalkotásban még ma is viszonylag magas. Mivel alapvető fogalmakat fejeznek ki, belőlük igen sok képzett és összetett szó jött létre. Az idegen eredetű szavak arányában csak kisebb mértékű csökkenés történt, ami világosan összefügg a különféle belső szóalkotási módokkal keletkezett szavak gyarapodásával. Az ismeretlen eredetű szavak számának lényeges csökkenése pedig az etimológiai ismereteink bővülésével függ össze. – Az egyes átadó nyelvek szerepe természetesen más és más volt az évezredek során. Az ősmagyarban rendkívül fontos ótörök hatás a honfoglalás után lényegében megszűnik. Ezt követően kezdetben a szláv hatás volt jelentős, majd a német és a latin. A nagyobb jövevényszócsoportok között nagyjából a következő szöveggyakorisági arány figyelhető meg: török 16%, szláv 27%, latin 25%, német 17%. Az 1980-as évektől megnőtt az angol eredetű jövevényszavak száma is.

A fő származási kategóriákat tekintve a belső keletkezésű szavak aránya nőtt meg a legnagyobb mértékben. Ezen a kategórián belül a különböző módzatok között átrendeződés történt. A szóteremtéssel létrejött szavak aránya fokozatosan csökkent, a szóalkotáson belül pedig lényeges változásokat figyelhetünk meg.

19. táblázat: A szóalkotási típusok arányai

	Ómagyar (Halotti beszéd)	Középmagyar	Mai magyar
Szóképzés	70%	55%	45%
Ragszilárdulás	30%	25%	15%
Szóösszetétel	<i>bírságnap</i>	20%	40%

Miként arról már szó esett (lásd 3.6.1. Általános kérdések), a szókészlet nem változatlan halmaz, hanem a mindenkori nyelvhasználói igények alakítják állományát: új szavak jelennek meg, mások háttérbe szorulva lassabban vagy gyorsabban elavulnak, kihálnak. Ezeket csak az írásbeliség és bizonyos szótárak őrzik (ma már hanghordozó eszközök is): ezekből tudhatja a mindenkori jelen beszélője, milyen szavak is éltek korábbi időszakokban. Álljon itt néhány példa új (az elmúlt néhány évben keletkezett), illetőleg elavult szavakra:

Új szavak: *adathalász* 'a világhálón található adatok felhasználója', *biodízel* 'növényi alapanyagból készített üzemanyag', *lájkol* 'kedvel', *netkávészó* 'olyan kávézó, ahol internetezni is lehet', *okostelefon* 'mobilinternet-hálózathoz csatlakoztatható mobiltelefon', *ütős* 'hatásos'. – Elavult vagy elavulóban levő szavak: *borbély* 'fodrász', *daci* 'elégtelen osztályzat', *előbeszéd* 'előszó', *finánc* 'pénzügyőr', *hektika* 'tüdőbaj', *káplár* 'tizedes', *muszka* 'orosz', *parola* '(erőteljes) kézfogás', *román* 'regény', *szövetnek* 'fáklya', *vegytan* 'kémia'.